

KENNISAGENDA KRIMP

INHOUDSOPGAVE KENNISAGENDA KRIMP

0	OVER DE KENNISAGENDA VAN HET KKNN	4
1	OVER HET NOORD-NEDERLANDSE KRIMP-DENKEN	6
2	DE KENNISAGENDA VOOR NOORD NEDERLAND	8
	2.1 INLEIDING	8
	2.2 INZICHT IN TRENDS, PATRONEN EN SAMENHANGEN	9
	2.3 EEN PRETTIGE LEEFOMGEVING VOOR BEWONERS VAN NU EN VAN DE TOEKOMST	11
	2.3.1 Bewonerservaringen	11
	2.3.2 Economie en werken	12
	2.3.3 Wonen	13
	2.3.4 Voorzieningen	15
	2.3.5 Onderwijs	16
	2.3.6 Mobiliteit	17
	2.3.7 Welzijn en gezondheid	18
	2.4 GOOD GOVERNANCE	19
3	GEBRUIKTE BRONNEN	20

0 OVER DE KENNISAGENDA VAN HET KKNN

Het Kennisnetwerk Krimp Noord-Nederland (KKNN) is op 29 november 2010 opgericht door de Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen (FRW) van de Rijksuniversiteit Groningen en het Kenniscentrum Noorderruimte van de Hanzehogeschool Groningen, in opdracht van de drie noordelijke provincies. Het doel van het netwerk is drieërlei: een kennisnetwerk opzetten, kennis delen¹ en kennis ontwikkelen.

Deze kennisagenda richt zich op het onderdeel kennisontwikkeling. In het projectplan van het KKNN staat het 'ontwikkelen van een onderzoeksagenda en programma voor (wetenschappelijk) onderzoek' als doelstelling geformuleerd. Als motief hiervoor wordt gegeven dat 'er in de noordelijke regio een aantal gezamenlijke onderzoeksvragen bestaan, die lokaal en provinciaal overstijgend zijn, maar waarvoor het nationale schaalniveau te algemeen is. Voorbeelden hiervan zijn: hoe de zorg voor ouderen te organiseren in een steeds ijler wordende regio?, hoe om te gaan met de verhouding tussen groeiende steden en een krimpend platteland? en in welke mate verschillen de huidige en toekomstige demografische ontwikkelingen in de kleine kernen van de noordelijke provincies van de regionale ontwikkelingen van krimp en veroudering?'

De (onderscheidende) kennis en expertise die bij de noordelijke kennisinstellingen (NHL Hogeschool, Stenden Hogeschool, University College Fryslân, Hogeschool Van Hall Larenstein, Hanzehogeschool Groningen en de Rijksuniversiteit Groningen) aanwezig is zal bij het beantwoorden van de onderzoeksvragen worden aangewend. De ontwikkeling van een gezamenlijk onderzoeksprogramma, en het uitvoeren van concrete onderzoeksprojecten, kan in de bestaande kennisleemtes voorzien. Binnen het KKNN is de RUG-FRW op de eerste plaats verantwoordelijk voor het opstellen van de kennisagenda, maar de uitvoering van de agenda ligt bij alle kennisinstellingen en andere onderzoeksorganisaties.

Het KKNN fungeert als centraal aanspreekpunt voor de kennisagenda en beoogt het overzicht te hebben over de onderzoeksactiviteiten die worden uitgevoerd. Daarnaast ziet het KKNN een rol voor zichzelf in de vraagarticulatie voor het onderzoek en in het verspreiden van de onderzoeksresultaten. Wat betreft het eerste kan dat bijvoorbeeld door op de benoemde thema's expertmeetings te organiseren, waarbij de verschillende partijen binnen het KKNN samen kunnen bekijken welke onderzoeksvragen de meest urgente zijn, te inventariseren wat in de regio of in andere regio's al gebeurt t.a.v. deze vragen, en gezamenlijk een strategie te bedenken om tot beantwoording van de vragen te komen (inclusief financieringsstrategie). Deze rol neemt het projectbureau van het KKNN graag op zich.

Een uitvoeringsprogramma (incl. financiering) maakt geen onderdeel uit van deze kennisagenda. Het is duidelijk dat de nodige financiering gevonden moet worden voor het onderzoek, maar daar is op dit moment geen zicht op. Wel worden er door verschillende organisaties bij fondsen subsidieaanvragen ingediend voor het uitvoeren van onderzoek.

Deze noordelijke kennisagenda krimp is tot stand gekomen door bestudering van bestaande (landelijke) kennisagenda's en onderzoeksrapporten over krimp (zie onze website www.kennisnetwerkkrimp.nl voor een korte inventarisatie), diverse gesprekken met de stakeholders binnen het netwerk en na consultatie van verschillende stakeholders in het krimpwerkveld².

Ten slotte: het is de bedoeling om deze kennisagenda niet statisch, maar dynamisch te maken. Ten behoeve hiervan denken we aan het ontwikkelen van een format op de website van het KKNN, dat het aanpassen van de onderzoeksvragen aan de meest recente stand van kennis en behoefte aan kennis makkelijk(er) moet maken.

¹Het KKNN is ook betrokken bij de ontwikkeling van een Landelijke Kennisfaciliteit Krimp, waar we als 'krimp-pionier' graag onze kennis en ervaringen met anderen willen delen.

²O.a. tijdens een expertmeeting op 19 januari 2012, deelnemers: Mevr. R. Galjaard (Bureau PAU), Dhr. J. Gardenier (CAB Groningen), Dhr. D. Breunis (KAW architecten en adviseurs), Mevr. K. Kalverboer (Zorg Innovatie Forum), Dhr. D.J. Keegstra (BOKD), Dhr. A. Helder (Onderwijsgroep Fier), Mevr. F. Bolding (STAMM CMO), Dhr. C. Luiten (NHL Hogeschool), Mevr. F. Gräper (SER Noord-Nederland), Dhr. T. Praamstra (Onderwijsgroep Noord), Dhr. T. Selten (Lefier), Mevr. T. Haartsen (RUG) en Mevr. A. van Wingerden (KKNN).

1 OVER HET NOORD-NEDERLANDSE KRIMP-DENKEN

Noord-Nederland is niet de enige Nederlandse regio die te maken heeft met bevolkingskrimp, en ook internationaal is al veel ervaring met dit proces. Veel kennisvragen worden dan ook gedeeld met andere regio's. De bevolkingsontwikkeling in Noord-Nederland onderscheidt zich echter wel van andere (Nederlandse) regio's door een aantal specifieke kenmerken. Ten eerste ontwikkelt de krimp zich langs de urbane-rurale dimensie: groeiende steden tegenover in bevolkingsaantal achterblijvende rurale gebieden³. Ten tweede vinden we binnen de regio ook in de plattelandgebieden zelf, en vaak op korte afstand van elkaar, grote verschillen tussen krimp en groei. Ten derde vindt veel krimp in de regio plaats in dunbevolkte gebieden, waardoor het vraagstuk van bereikbaarheid en aanwezigheid van voorzieningen belangrijk wordt. De kennisagenda van het KKNN zal met deze specifieke noordelijke krimpkenmerken rekening houden. Het leidt tot vragen die binnen Nederland specifiek voor het Noorden zijn. Tegelijkertijd is het juist die specifieke combinatie van groei en krimp op kleine geografische schaal die maakt dat de Noord-Nederlandse situatie wat betreft bevolkingsontwikkeling als voorloper kan worden gezien van wat de rest van Nederland over enige jaren of decennia (mogelijk) te wachten staat. Daardoor kunnen de ervaringen in het Noorden, via het KKNN, als (toekomstige) informatie en inspiratiebron dienen voor de rest van het land.

Doordat bepaalde regio's in Noord-Nederland als sinds enige tijd te maken hebben met krimp, zijn de meeste bestuurders, beleidsmakers en onderzoekers in het Noorden er volledig van doordrongen dat krimp iets is waar we niets tegen kunnen doen, maar waarmee we moeten leren omgaan. Onder krimp verstaan we zowel de (voorspelde) afname van de bevolking als de veranderingen in de samenstelling van de bevolking (vergrijzing, ontgroening) die daaraan vooraf gaan en/of mee gepaard gaan. Genoemde ontwikkelingen in bevolkingsaantal en -samenstelling hebben gevolgen voor het aantal huishoudens, het voorzieningenniveau en het economisch perspectief van de regio, oftewel: voor de leefbaarheid van de regio.

Uitgangspunt in deze kennisagenda is dat bevolkingskrimp een autonoom (d.w.z. niet door de regio te beïnvloeden) proces is, gevoed door structurele ontwikkelingen van vergrijzing (de omslag (op termijn) van een geboorteoverschot in een sterfteoverschot) en urbanisatie (de trek van jongeren naar de grotere steden), die nauwelijks te beïnvloeden zijn. We zoeken dan ook niet naar manieren om krimp tegen te gaan. Het centrale idee is dat kennisvragen worden geformuleerd die gericht zijn op manieren waarop Noord-Nederland een prettige leefomgeving kan blijven voor de bewoners van nu, en voor bewoners van de toekomst.

De kennisvragen die in deze kennisagenda zijn geformuleerd hebben een driedelig doel. Ten eerste willen we graag beter analyseren hoe krimp op regionaal en lokaal schaalniveau per gebied verschilt. De ene krimp is de andere niet. Inzicht hierin kan betere maatwerk oplossingen voor de toekomst opleveren. Ten tweede is het de bedoeling om een aantal (onbewuste) aannames in het publieke discours over krimp, en over de gevolgen van krimp, door te prikken. Niet alle ontwikkelingen die in krimpgebieden plaatsvinden, worden ook daadwerkelijk veroorzaakt door krimp. Wel kan het zijn dat zulk soort ontwikkelingen worden versterkt door krimp, of als erger worden ervaren vanuit de situatie van afnemende bevolking. Voorbeelden hiervan zijn het algemeen geldende idee dat leefbaarheid afhankelijk zou zijn van het aantal voorzieningen, terwijl uit onderzoek

³Overigens past de krimpgemeente bij uitstek, het stedelijke Delfzijl weer niet in dit beeld, maar deze gemeente heeft een heel eigen positie binnen de regio.

bekend is dat ontmoetingsplekken veel belangrijker zijn (zie bijvoorbeeld Gardenier et al., 2011). Of dat voorzieningen zouden verdwijnen door krimp, terwijl schaalvergroting van voorzieningen en veranderingen in de organisatievormen van voorzieningen hierin ook een (grote) rol spelen. Ook wordt vaak gedacht dat door krimp geografische ruimte zou vrijkomen waarvoor nieuwe vormen van ruimtegebruik moeten worden gezocht. Dit is meestal helemaal niet het geval, hoewel er mogelijk wel 'denk'-ruimte voor nieuwe ontwikkelingen ontstaat. Met deze denkruimte zouden we wel graag op creatieve en innovatieve wijze omgaan. En daarmee komen we bij het derde doel van deze kennisagenda: namelijk het daadwerkelijk handen en voeten geven aan de kansen die krimp ons kan bieden. Hierbij denken we uitdrukkelijk aan de vraag hoe we tot een nieuwe betekenis van groei kunnen komen. Niet in termen van economische, bevolkings- of huizengroei, maar in termen van welzijn en duurzame leefbaarheid. Meestal zijn ontwikkelingen uit het verleden (voor een deel) bepalend voor ontwikkelingen in de toekomst (padafhankelijkheid). Het groei-denken stond centraal in verleden, terwijl in de toekomst krimp centraal staat. Het is bij het denken over de toekomst een interessante uitdaging om te zoeken naar selectieve keuzes uit het verleden.

Uit onderzoek (zie bijvoorbeeld McCann, 2009) blijkt dat verandering niet per definitie een bedreiging is, maar juist innovatie kan stimuleren. Om verandering te bewerkstelligen moet wel vaak tegenstand worden overwonnen. De ervaring met krimpregio's is dat betrokkenen (bestuurders, bewoners) veelal tot op het allerlaatst proberen de bestaande situatie te behouden (zie bijvoorbeeld het proefschrift van Femke Verwest, 2011). Hoe die maatschappelijke inertie te overwinnen is op zich een belangrijk onderwerp van krimp onderzoek (Plattelandsparlement, 2011). Belangrijk bij het nadenken over de toekomst van krimpregio's is dat er een samenhangende visie ontstaat over die regio's, die niet bestaat uit een gemarkeerd groeidenken, maar de speciale positie van regio's in de luwte benadrukt. Daarbij staat het welzijn van de bewoners centraal, en niet langer het streven de periferie te laten lijken op het centrum.

2 DE KENNISAGENDA VOOR NOORD-NEDERLAND

Kennisvragen over (omgaan met) bevolkingsverandering en bevolkingsdaling in Noord-Nederland

2.1 Inleiding

Zoals in Hoofdstuk 1 is gesteld, is het centrale idee van deze kennisagenda dat kennisvragen worden geformuleerd die gericht zijn op manieren waarop Noord-Nederland een prettige leefomgeving kan blijven voor de bewoners van nu, en voor bewoners van de toekomst. Voor de definitie van 'prettige leefomgeving' sluiten we aan bij hoe Leidelmeijer et al. (2011; p.1) in het rapport 'Leefbaarheid in krimpgebieden' het begrip leefbaarheid opvatten, namelijk "de mate waarin de omgeving aansluit bij de eisen en wensen van de mens".

De mate waarin de leefomgeving als prettig wordt ervaren, wordt bepaald door sociale en fysieke kenmerken van de woonomgeving, op verschillende ruimtelijke schaalniveaus en voor verschillende functies (werken, wonen, vrijetijdsbesteding, mobiliteit, welzijn). Genoemde aspecten van de (prettige) leefomgeving hangen sterk met elkaar samen en versterken elkaar. Een integratieve benadering is daarom noodzakelijk. Dat betekent ook dat het onderzoek sterk multi- en interdisciplinair van karakter moet zijn. Kerngedachte daarbij is te denken in verschillen: verschillende groepen inwoners vertonen verschillend ruimtelijk gedrag en ervaren de leefomgeving op verschillende manieren.

Om onderzoeksvragen over een prettige leefomgeving te kunnen beantwoorden is, zoals ook uit de analyse van bestaande kennisagenda's (zie bijlage) is gebleken, behoefte aan heldere basisgegevens. Dit betreft op de eerste plaats gegevens over de demografische ontwikkelingen van geboorte, sterfte, vestiging en vertrek, maar ook huishoudenstructuur en samenstelling van de bevolking (vergrijzing en ontgroening). Daarnaast gaat het ook om monitoring van de woningmarkt, de arbeidsmarkt, mobiliteit, en aanbod en gebruik van voorzieningen. Deze ontwikkelingen zijn van belang op alle relevante ruimtelijke schaalniveaus: dorp, wijk, gemeente, regio, provincie.

Daarnaast is het nodig om aandacht te besteden aan manieren waarop ongewenste gevolgen van krimp kunnen worden bestreden. Good governance en samenlevingsontwikkeling is nodig, wat verder gaat dan beleid als onderwerp van onderzoek, omdat het goede samenwerking tussen alle betrokkenen in het noorden (overheid, organisaties, bewoners) betreft. Onderzoek hier richt zich op de condities waarop alle partijen zich optimaal kunnen inzetten om gewenste veranderingen tot stand te brengen.

Het overzicht van de onderzoeksvragen in deze kennisagenda van het KKNN is dan ook in drie groepen samengevat:

1. inzicht in trends, patronen en samenhangen
2. een prettige leefomgeving voor bewoners van nu en van de toekomst
3. good governance en samenlevingsontwikkeling

Hierna worden de belangrijkste onderzoeksvragen van elk van deze groepen geïnventariseerd.

2.2 Inzicht in trends, patronen en samenhangen

Onder dit thema worden de activiteiten geschaard die de noodzakelijke basis vormen om het verschijnsel bevolkingskrimp en de gevolgen daarvan (letterlijk) in kaart te brengen, op alle relevante ruimtelijke schaalniveaus: van het dorp tot het provinciale niveau. Hieronder vallen een aantal indicatoren, die samen de 'harde' gegevens rond krimp weergeven⁴. Doel: ontrafelen hoe verschillend krimp kan zijn op laag ruimtelijk schaalniveau. In termen van demografische ontwikkelingen, zijn vooral vergrijzing en migratie de belangrijkste macrofactoren achter bevolkingskrimp. Die macroprocessen zijn echter heel contextafhankelijk, en werken voor verschillende regio's anders uit. Op microniveau gaat het om de motieven van de belangrijkste actoren in het krimpproces, bijvoorbeeld om te blijven of om weg te gaan: bewoners, huishoudens en migranten.

Relevante onderzoeksvragen:

- 1.1. Inzicht in regionale en lokale differentiatie in ontgroening en vergrijzing: welke plaatsen ontgroenen of vergrijzen het snelst? Welke dorpen en gemeenten kennen de grootste uitstroom van jongeren?
- 1.2. Welke plaatsen zijn het aantrekkelijkst voor vestigers? Wat zijn de kenmerken en motieven van vestigers? Waar komen ze vandaan? In hoeverre spelen leeftijd, levensloop, opleidingsniveau, en intergenerationele aspecten een rol in deze keuze? Trekken krimpgebieden lagere sociaal economische groepen aan?
- 1.3. Waarom vertrekken mensen uit krimpregio's? Wat zijn de kenmerken en motieven van vertrekkers? Waar gaan ze heen? In hoeverre spelen ontwikkelingen in arbeidsmarkt, voorzieningen, leefbaarheid een rol in de keuze voor vertrek? In hoeverre spelen leeftijd, levensloop, opleidingsniveau, en intergenerationele aspecten een rol in deze keuze?
- 1.4. Wie zijn de blijvers, wat beweegt hen om niet te vertrekken? Waarom vertrekken bepaalde jongeren niet voor opleiding of werk, en andere wel? In hoeverre spelen leeftijd, levensloop, opleidingsniveau, en intergenerationele aspecten een rol in deze keuze?
- 1.5. Welke rol speelt retoummigratie in de totale bevolkingsontwikkelingen? Wat zijn de kenmerken en motieven van terugmigranten naar krimpregio's? In hoeverre spelen ontwikkelingen in arbeidsmarkt, voorzieningen, leefbaarheid een rol in de keuze voor terugmigratie? In hoeverre spelen leeftijd, levensloop, opleidingsniveau, en intergenerationele aspecten een rol in deze keuze? Hoe zou terugmigratie eventueel versterkt kunnen worden?

Daarnaast gaat het ook om monitoring van de woningmarkt, de arbeidsmarkt, mobiliteit, en aanbod en gebruik van voorzieningen. Inzicht in deze ontwikkelingen is van belang op alle relevante ruimtelijke schaalniveaus: dorp, wijk, gemeente, regio, provincie. Gegevens hierover zijn nodig om bijvoorbeeld spreidingsplannen voor voorzieningen te ontwikkelen. Dit sluit aan bij een al lang bestaande wens van de overkoepelende organisaties van de verenigingen van kleine dorpen in de provincies Fryslân, Groningen en Drenthe

⁴Demografie: bevolkingsomvang, ontgroening, vergrijzing, huishoudenstructuur, vestiging en vertrek; woning-markt: aantallen woningen naar kenmerken en mutaties daarin; regionaal-economische kerncijfers: arbeidsaanbod, aantal banen, bedrijven, werkloosheid, regionaal inkomen; voorzieningenniveau: aantallen voorzieningen en gebruik.

(Doarpswurk, VGD, BOKD) om meer zicht te krijgen op de ontwikkelingen op een laag ruimtelijk schaalniveau. Deze verenigingen constateren dat er in een 'krimpgebied' binnen één gemeente krimpende en groeiende dorpen voorkomen en dat er tussen op het oog gelijksoortige dorpen grote verschillen zijn: het ene dorp groeit, het andere krimpt. Een integrale systeembenadering kan helpen om inzicht te krijgen in hoe alle componenten samenhangen. Een eerste pilot in het ontwikkelen van zo'n systeembenadering is uitgevoerd in de Eemsdelta (zie Stuurgroep Wonen en Voorzieningen Eemsdelta, 2011).

Relevante onderzoeksvragen:

- 1.6. Wat is de invloed van sterke en groeiende steden op bevolkingsontwikkelingen in om die steden heen liggende plattelandsgebieden?
- 1.7. Hoe hangen eigenschappen m.b.t. demografie, sociaal economie, woningmarkt en voorzieningen samen, en hoe verschilt dit per regio? Kan dit regionale verschillen in krimp en groei verklaren? Welke dorpskenmerken verklaren verschillen in krimp en groei? Zijn er specifieke (combinaties van) voorzieningen die een verklaring kunnen geven voor het verschil tussen groeiers en krimpers? Wat is de invloed van de woningmarkt (leegstand, aanbodstructuur, prijzen) op vestiging en vertrek? Wat is de rol van de arbeidsmarkt (vacatures, werkloosheid, aard van het banenaanbod) op vestiging en vertrek. In dit type onderzoek staat de verklaring van regionale variatie in demografische ontwikkeling centraal.
- 1.8. Welke invloed heeft de relatieve positie van (regio's in) het Noorden ten opzichte van de Randstad en het buitenland, op de gevolgen van krimp?
- 1.9. Welke gegevens heb je nodig voor de monitoring van een adequate 'leefbaarometer'? Wat zijn geschikte indicatoren?
- 1.10. Hoe verhoudt de krimp in Noord-Nederland zich tot die in het buitenland; op welke buitenlandse regio's lijkt het Noorden het meest; wat kunnen we daar van leren?

Bij veel van de bovenstaande onderzoeksvragen is een Geografisch Informatiesysteem (GIS) een geschikte manier om ontwikkelingen van verschillende sectoren en op diverse ruimtelijke schaalniveaus met elkaar te integreren. Een GIS biedt de optimale infrastructuur voor krimp onderzoek. Wanneer gegevens op een slimme manier met elkaar worden geïntegreerd ontstaat inzicht in de dynamiek van een regio. Wat onderscheidt dorpen die aantrekkelijk zijn voor gezinnen van dorpen waar ook gezinnen per saldo vertrekken? Zijn alle kernen zonder winkelvevoorzieningen per saldo ook krimpers of zijn er ook kernen die groeien zonder voorzieningsapparaat? Welke school zou je moeten sluiten als de leerlingenaantallen in de regio teruglopen wanneer je de maximale reistijd naar school niet te groot wilt laten worden? Deze GIS-activiteit moet idealiter op nationaal niveau worden uitgevoerd in samenwerking met daartoe geëigende instellingen zoals CBS, kadaster.

2.3 Een prettige leefomgeving voor bewoners van nu en van de toekomst

2.3.1 Bewonerservaringen

In hun artikel "Who fears and who welcomes population decline?" constateren Van Dalen en Henkens (2011) dat Nederlandse burgers een voorkeur hebben voor bevolkingsafname op wereldschaal, maar dat zij voor hun eigen regio liever een stabiele of groeiende bevolking wensen. De auteurs stellen ook dat de mening en gevoelens van burgers die in krimpregio's wonen, vaak genegeerd worden in het debat over krimp. Ook in de context van een terugtrekkende overheid en een toenemende verantwoordelijkheid voor burgers is het goed om inzicht te hebben in bewonerservaringen (zie ook Haartsen & Venhorst, 2010). Het promotieonderzoek van Korrie Melis (in het kader van Bedreigd Bestaan) geeft een historisch perspectief op hoe lokale actoren krimp en de daaraan gekoppelde veranderingen in leefbaarheid en lokale identiteit hebben ervaren.

Relevante onderzoeksvragen:

- 1.11. Hoe ervaren bewoners het om in krimpgebieden te wonen? Voelen zij zich meer, minder of anders betrokken bij hun dorp of regio? Hoe zien bewoners van krimpgebieden hun toekomst? Hoe verhoudt dit zich tot hoe zij het dorp, het lokale, de regio gebruiken voor hun dagelijkse activiteiten (wonen, werken, recreëren)?
- 1.12. Hoe beïnvloedt het stempel 'krimpregio' de beeldvorming, zowel van eigen bewoners als van 'buitenstaanders'?
- 1.13. Is er differentiatie in perceptie naar type bewoner, naar leeftijd, levensfase, sociaal-economische kenmerken, woonplaats, mobiliteit, enzovoort? Is er een verschil in perceptie tussen blijvers en nieuwkomers?
- 1.14. Wat zijn de relaties tussen het ervaren van krimp (een proces) en het ervaren van leefbaarheid (een momentopname)? Het lijkt er op dat bewoners verlies aan activiteiten ervaren, terwijl die activiteiten soms niet afnemen, maar veranderen. Klopt dat en wat zit er achter?
- 1.15. Wat maakt een gebied leefbaar voor de bewoners? Welke kwaliteiten van woning en woonomgeving waarderen de bewoners van nu, en die van de toekomst het meest/minst? Wat is de relatie tussen de subjectieve waardering van de woonomgeving en de aanwezigheid van voorzieningen? Wat voegt kleinschalig ondernemerschap toe aan gevoelens van leefbaarheid op lokaal niveau?
- 1.16. Wat maakt een (dorps)samenleving 'resilient': waarom beschikken sommige dorpen over voldoende veerkracht om met veranderingen om te gaan, en andere niet?

2.3.2 Economie en werken

In termen van economie speelt naast bevolkingskrimp ook de huidige economische krimp een grote rol. Hier is dus sprake van een algemene trend, waarvan de consequenties extra hard aankomen in gebieden met bevolkingskrimp. Centraal thema is hoe we krimpregio's economisch vitaal (genoeg) kunnen houden.

- 1.17. Welke effecten heeft krimp op de omvang van werkgelegenheid, en op welke bedrijfstakken heeft krimp het meeste effect? Wat doen bedrijven om effecten van krimp op te vangen (automatiseren? Verhuizen?)?
- 1.18. Op welke manieren kan een regio met bevolkingskrimp economisch vitaal blijven? Kan de huidige productiviteit worden vastgehouden met een toekomstig krimpende beroepsbevolking, en verschilt dit per sector of activiteit? Wat zijn de specifieke gevolgen van de huidige economische crisis voor krimpregio's in het noorden? Leidt het verdienvermogen van regio's onder het vertrek van hoogopgeleide jongeren?
- 1.19. Welke rol kunnen specifieke sectoren spelen in de werkgelegenheid en het economisch draagvlak in krimpgebieden? Welke kansen biedt de zorg economie in krimpgebieden voor werkgelegenheid, en wat betekent krimp voor de bemensing van de zorgsector? Kunnen toerisme en 'leisure' krimpregio's economisch vitaal houden? Wat zijn de mogelijkheden en beperkingen voor kleinschalig toerisme, dat gebruik maakt van landschappelijke en erfgoedwaarden van krimpregio's? Wat zijn de lokale spin offs hiervan?
- 1.20. Hoe kan de landbouw, als economische sector en als onderhouder van het landschap, optimaal functioneren in krimpregio's? In welke mate kunnen nieuwe vormen van energie (windmolens, zonnepanelen) nieuwe kansen opleveren in een gebied, kunnen ze landschappelijk ingepast worden, en in hoeverre is daarvoor ('denk')ruimte en draagvlak?
- 1.21. Waarom sluiten bedrijven of trekken zij weg uit (krimpregieden in) Noord-Nederland, en wat is de rol van krimp of van een tekort aan arbeidskrachten hierbij? Welke vestigingsmotieven hebben zichzelf oprichtende en vestigende bedrijven in (krimpregieden in) Noord-Nederland? Welke rol speelt commercieel vastgoed in de (on)aantrekkelijkheid als vestigingsplaats en de mogelijkheden of beperkingen voor nieuwe toepassingen?
- 1.22. Kan, door in samenwerking met opleidingsinstellingen (Hogeschool, MBO) te investeren in opvolging, worden voorkomen dat bedrijven in krimpgebieden wegens vergrijzing gesloten worden? Is dat wel een relevant streven? Hoe kan de samenwerking tussen opleidingen en bedrijven geoptimaliseerd worden?
- 1.23. Hoe kan het onderwijsaanbod van onderwijsinstellingen (HBO, MBO, VMBO) bij afnemende leerlingaantallen optimale aansluiting houden bij de regionale arbeidsmarkt?
- 1.24. Trekken krimpgebieden, door hun ruimte en leegstaande, relatief goedkope gebouwen, specifieke creatieve initiatieven aan? Wat beweegt deze initiatiefnemers, wat voor soort ondernemers zijn zij? Kan creatief ondernemerschap gestimuleerd/gefaciliteerd worden, door bijvoorbeeld de aanleg van breedband?
- 1.25. Is de werkgelegenheid in de steden een voldoende sterke economische motor om de krimpgebieden economisch op peil te houden? Wat is hierbij de rol van (gebrek aan) bereikbaarheid?

- 1.26. In hoeverre trekken arbeidskrachten weg door een tekort aan banen? Volgen mensen werk, of volgt het werk de mensen? Bestaat er in het Noorden een interne brain drain, trekken groeiende gebieden brains aan, ten koste van krimpende gebieden? Zo ja, is dat erg? Wat voor gevolgen heeft dat voor de lokale samenleving, voor sociaal kapitaal en burgerinitiatief. Wordt initiatief 'genetisch' uitgeselecteerd door selectieve uitmigratie? Wat is de invloed van een stagnerende woningmarkt op de mobiliteit op de arbeidsmarkt in krimpgebieden? Wat is de rol van (een gebrek aan goede) ICT bij het op peil houden dan wel bedreigen van werkgelegenheid en bij het aantrekken/behouden van mensen in de regio?
- 1.27. Hoe kunnen vraag en aanbod op de arbeidsmarkt optimaal op elkaar afgestemd worden? Hoe krijg je de juiste mensen op de juiste plek (link met mobiliteit en woningmarkt)? Welke rol speelt (eventuele) concurrentie tussen gemeenten om werkgelegenheid aan te trekken hierin?
- 1.28. Hoe kun je het sociaal kapitaal van ouderen inzetten voor de lokale samenleving? (naast healthy ook active ageing) Idem, voor jongeren. Wat is een duurzame verhouding tussen economisch kapitaal en sociaal kapitaal (e.g. voor de toekomst van een voetbal vereniging zijn sponsors nodig, maar ook ideeën en inzet van vrijwilligers)?

2.3.3 Wonen

Bij wonen kan een duidelijk onderscheid gemaakt worden tussen gevolgen van krimp voor de woningmarkt, en gevolgen van krimp voor de woonomgeving.

De woningmarkt is een deelmarkt van de vastgoedmarkt. Hoewel het van belang is om oog te hebben voor de onderlinge samenhang met andere deelmarkten (bedrijven, vrije tijd), is de woningmarkt hier toch apart genomen vanwege de sterke relatie tussen woningmarktontwikkelingen en krimp. Dit is ook relevant voor hoe mensen hun woonomgeving ervaren, en voor hun mogelijkheden/beperkingen voor verhuismobiliteit.

Relevante onderzoeksvragen:

- 1.29. Wat zijn de implicaties van bevolkingsprognoses voor het bouwprogramma van de regio en afzonderlijke gemeenten. Hoe wordt voorkomen dat gebouwd wordt voor leegstand? Op welke manier wordt de kwaliteit van het woningaanbod beïnvloed door de krimp? Welke processen spelen zich af in de waardeontwikkeling van grond- en vastgoed, wie zijn de win-naars en verliezers, en met welke maatregelen kunnen grote verliezen worden voorkomen? In hoeverre is er sprake van concurrentie tussen het woningaanbod van de groeiende stedelijke gebieden en het aanbod van het krimpende ommeland en welke consequenties moet dat hebben voor het bouwprogramma in deze regio's?
- 1.30. Wat zijn de mogelijkheden voor hergebruik van leegstand? Welke rol kunnen tweedehuizenbezitters spelen op de woningmarkt? Wat is de betekenis van tweedehuizenbezit voor de leefbaarheid; kans of bedreiging?

- 1.31. Wat zijn de gevolgen van krimp voor de prijzen van koopwoningen en op welke manier kan voorkomen worden dat de bodem uit de markt wegvalt? Hoe om te gaan met onverkoopbare woningen? Wat zijn hun kenmerken, de eigenaars, hun potentiële financiële problemen? Wat is de specifieke rol van corporaties in krimpgebieden? Wat verwachten bewoners van hun corporatie? Hoe kunnen corporaties hun herstructureringsopgave financieren? Wat zijn de effecten van de voorgenomen verkoop van corporatiewoningen (rijksbeleid) op de woningmarkt in krimpgebieden?
- 1.32. Welke consequenties hebben vergrijzing en ontgroening voor de structuur van de woningmarkt? Op welke manier kan de woningmarkt geherstructureerd worden in het licht van deze demografische transitie? Wat voor woningen zoeken huidige bewoners, nu en over 20 jaar? Is er in krimpgebieden wel een gebrek aan starterswoningen? Welk type woning sluit het beste aan bij 'vitte vutters' in krimpgebieden?
- 1.33. Zoeken nieuwkomers een specifiek type woning, en zo ja, kun je de ontwikkeling van dit type stimuleren in de huidige woningmarkt?
- 1.34. In hoeverre is een grote dynamiek in verhuisgedrag zichzelf versterkend; leidt een hogere verhuisdynamiek in de omgeving tot een hogere verhuisgeneigdheid van huishoudens?

Naast (bereikbare) voorzieningen (zie volgende punt) gaat het om de kwaliteit van de gebouwde omgeving (huis, straatbeeld, aanwezigheid historische panden, landschappelijke kwaliteiten in de omgeving) en om de mogelijkheden op het gebied van sociale interactie (wie wonen er nog meer?) (zie ook Leidelmeijer, 2011).

Relevante onderzoeksvragen:

- 1.35. Hoe kun je erfgoed en historische panden in krimpgebieden behouden, nu hier in de huidige economische en politieke situatie minder aandacht en financiële ruimte voor is? Hoe kun je door selectieve sloop en innovatief hergebruik van historische panden de landschappelijke kwaliteit behouden/versterken? Kan dit gerelateerd worden aan groepsspecifieke woonvoorkeuren en voorkeurslandschappen?

2.3-4 Voorzieningen

Al sinds enige decennia staan de voorzieningen op het platteland onder druk. Veranderingen op het platteland, schaalvergroting in het winkelwezen, en bevolkingstransities zijn onderling gerelateerde oorzaken van deze 'druk'. Beschikbaarheid van voorzieningen wordt vaak één op één aan leefbaarheid gekoppeld. Onderzoek naar de exacte behoefte aan voorzieningen is wat ingewikkelder dan het lijkt, omdat voorzieningen heel divers zijn; zowel privaat als publiek, dagelijkse en niet-dagelijkse voorzieningen, onderwijs, sport, zorg, kindervang, et cetera. Heel belangrijk voor het gevoel van saamhorigheid in dorpen is de mogelijkheid om elkaar te ontmoeten, bijvoorbeeld in een dorps huis of tijdens een dorpsfeest. Voor gebieden met een krimpende bevolking is het een gegeven dat het aantal voorzieningen in de komende jaren verder zal afnemen. Onderzoeksvragen zijn dan ook vooral gerelateerd aan hoe met minder voorzieningen toch kwaliteit kan worden gegarandeerd, en hoe het aantal en de locatie van de te behouden voorzieningen zo optimaal mogelijk kan worden afgestemd op het ruimtelijk gedrag van de huidige bewoners.

Relevante onderzoeksvragen:

- 1.36. Hoe kan het aanbod van voorzieningen in krimpgebieden zo optimaal mogelijk worden aangepast aan de wensen en het ruimtelijk gedrag van de verschillende groepen bewoners (zie ook mobiliteit)? Wat voor rol speelt keuzevrijheid van mensen in de discussie over voorzieningen (mobiliteit, keuze voor school/winkel) Wat bepaalt dit keuzegedrag?
- 1.37. Vaak lijkt er een verschil te zijn tussen de symbolische en de functionele betekenis van voorzieningen (bijvoorbeeld m.b.t. OV, OV lijkt een grotere bijdrage te leveren aan gevoelens van leefbaarheid, dan aan daadwerkelijke behoefte om met OV te reizen). Functieverlies is vooral verlies aan contact. Hoe kun je zorgen dat het contact (de ontmoeting) mogelijk blijft?
- 1.38. Welke innovaties zijn mogelijk om voorzieningen in stand te houden bij afnemend draagvlak? Ruimte is ook nodig om innovatieve vormen van voorzieningen te evalueren, zoals grote Multi Functionele Centra of het concept Kulturhus. Functioneren zij op langere termijn wel zoals ze zouden moeten, of ontstaan er problemen met exploitatie en bemensing? Zijn er vormen van actief burgerschap waardoor gewenste voorzieningen op een andere of betere manier kunnen worden gerealiseerd. En welke rol spelen overheden, kennisinstellingen en het maatschappelijk middenveld hierbij?
- 1.39. Hoe kan bij afnemend draagvlak van inwoners, en werkers in de zorg een bij de bevolking passend niveau van zorgaanbod worden gegarandeerd in de regio? Is schaalvergroting en concentratie de beste strategie, of –en onder welke condities– zijn lokale kleinschalige zorgfaciliteiten een alternatief? Kunnen we hierbij leren van andere regio's?
- 1.40. Welke specifieke groepen hebben nu en in de toekomst zorg nodig, en welke specifieke aanpak en voorzieningen hebben zij nodig?
- 1.41. Wat zijn de mogelijke voordelen van samenwerking tussen instellingen in dezelfde sectoren om een kwalitatief hoogwaardig aanbod aan voorzieningen in krimpgebieden te realiseren, en in hoeverre wordt dit gefaciliteerd of belemmerd door bestaande regelgeving?
- 1.42. Wat zijn de mogelijke voordelen van nieuwe vormen van samenwerking, tussen corporaties, zorginstellingen, toerisme en scholen, en welke hindernissen bestaan er om die samenwerkingsvormen te realiseren?

- 1.43. Hoe kan de bereikbaarheid binnen krimpgebieden worden behouden en vergroot door aangepast aanbod van openbaar vervoer? Heeft het zin om het OV vraaggestuurd in plaats van aanbod gestuurd maken, en zo ja, wat zijn de mogelijkheden om dit te doen?
- 1.44. Hoe kunnen stromen van goederen en passagiers gebundeld worden?
- 1.45. Wat betekent een (eventuele) afname van het aantal voorzieningen voor ontwikkelingen in toerisme en leisure? En omgekeerd: kan een impuls van toerisme en leisure ertoe bijdragen dat het voorzieningenniveau op peil blijft?
- 1.46. Voor alle bovenstaande vragen geldt: welke oplossing past het beste bij welk gebied? Is de context overal gelijk?

2.3.5 Onderwijs

Ook al behoort onderwijs tot de categorie voorzieningen, in deze kennisagenda zetten we de onderwijsvragen toch even apart op een rij omdat de gevolgen van de ontgroening in krimpregio's momenteel al voelbaar zijn in het primair onderwijs, en in de zeer nabije toekomst ook op het secundair onderwijs afkomen.

Relevante onderzoeksvragen:

- 1.47. Hoe kan de kwaliteit van het primair onderwijs verbeterd worden ondanks een verminderde instroom van leerlingen? Treedt er na samenvoeging van scholen een verandering in de kwaliteit van het onderwijs op? Wat is de reden dat de kwaliteit in de provincie Groningen achterblijft t.o.v. Fryslân en Drenthe? Welke basisschool-kinderopvang combinaties functioneren het best, en sluiten het best aan bij de behoeften van de bewoners? Wat zijn de factoren die bijdragen aan de goede ontwikkeling van kinderen op scholen en daarbuiten? Hoe kunnen we optimale ontwikkelingskansen bieden aan het (relatief) kleine aantal kinderen dat in krimpgebieden opgroeit?
- 1.48. Welke afwegingen tussen kwaliteit, afstand en denominatie maken ouders van leerlingen bij de keuze voor een basisschool in het noorden, en wat zijn daarvan de implicaties om adequate schoolvoorzieningen in de toekomst te garanderen?
- 1.49. Hoe kunnen middelbare scholen voorsorteren op veranderingen in leerlingaantallen?
- 1.50. Wat zijn de effecten van krimp op het opleidingsniveau van de 'achterblijvende' bevolking?

2.3.6 Mobiliteit

Mobiliteit speelt op veel verschillende manieren een rol in het ruimtelijk gedrag van mensen. Dit varieert van woon-werkgedrag, winkelgedrag, recreatieve mobiliteit et cetera.

Relevante onderzoeksvragen:

- 1.51. Hoe mobiel zijn mensen in krimpgebieden m.b.t. woon- en werk gerelateerde verplaatsingen? Waar winkelen ze? Waar recreëren ze? Zijn hierin verschillende groepen bewoners te onderscheiden? Denk aan locals versus nieuwkomers; lokaal georiënteerden versus regionaal georiënteerden; verschilt dit per type verplaatsing (voor werk meer afstand afleggen dan voor winkelen of school?).
- 1.52. In hoeverre is mobiliteit een oplossing voor veranderingen in voorzieningen of in beschikbaarheid van werk? Hoe ver en tegen welke kosten zijn mensen bereid te reizen?
- 1.53. Is iedereen wel even mobiel? Fysieke mobiliteit versus sociale en psychische mobiliteit. Zijn hierin verschillende groepen bewoners te onderscheiden? Welke rol spelen dorps- en regionale binding hierin?
- 1.54. Wat is de aard van de vervoerbehoefte in dunbevolkte gebieden? Wat zijn de knelpunten, en welke oplossingen zijn voor handen (verschillend voor wie, wanneer en waarvoor)?
- 1.55. (Hoe) kunnen alternatieve vormen van vervoer worden ontwikkeld en ingezet om mobiliteit in krimpgebieden op een duurzame manier te garanderen?
- 1.56. Welke rol speelt ICT bereikbaarheid in de ervaren leefbaarheid door bewoners (specifiek jongeren) in krimpgebieden? Speelt ICT bereikbaarheid een rol in de keuze van ondernemers om zich/wel niet in krimpgebied te vestigen?

2.3.7 Welzijn en gezondheid

Welzijn wordt vaak omschreven als 'kwaliteit van leven', zowel met betrekking tot de woonomgeving maar ook met betrekking tot lichamelijke en geestelijke gezondheid. Mensen die in krimpregio's wonen, beoordelen hun gezondheid als minder goed dan mensen die elders in Nederland wonen, bleek recentelijk uit onderzoek van het RIVM (Verweij & Van der Lucht, 2011). Het is nog niet duidelijk of dit één op één met lagere sociaal economische status samenhangt. Het RIVM doet vervolgonderzoek naar mogelijke oorzaken van verschillen in gezondheidservaring. Ook werd recent bekend dat lager opgeleiden een minder hoge levensverwachting hebben en in een eerder stadium in hun leven gezondheidsklachten krijgen dan hoger opgeleiden (RVZ, 2011). Een deel van de onderzoeksvragen binnen het zorgdomein hangen samen met vragen en thema's die in het onderzoeksprogramma Healthy Ageing van de Rijksuniversiteit Groningen en de Hanzehogeschool Groningen en het masterprogramma 'Zorg voor de Toekomst Noord- en Oost-Groningen' voorkomen. Belangrijke thema's zijn: arbeidsmarkt en onderwijs, samenwerking en bekostiging, mantelzorg en vrijwillige zorg, innovatie, en mobiliteit.

Relevante onderzoeksvragen:

- 1.57. Welk type zorgfuncties komt in de toekomst het meest onder druk te staan in de noordelijke regio door vergrijzing en krimp?
- 1.58. Wat is het (verborgen) arbeidspotentieel in de regio?
- 1.59. Is concentratie/samenwerking nodig en nuttig in krimpgebieden?
- 1.60. In hoeverre beïnvloedt de aan/afwezigheid van zorgfaciliteiten (van ziekenhuis tot thuiszorg) welzijn, gezondheid en gezondheidsbeleving? En welke invloed heeft de nabijheid van voorzieningen op de behoefte aan zorg?
- 1.61. Hebben bewoners van krimpgebieden het gevoel dat zij gelukkig kunnen zijn in hun woonomgeving, en dat zij voldoende ontwikkelingsmogelijkheden hebben?
- 1.62. Welke rol spelen sociale netwerken in gezondheid en gezondheidsbeleving? Hoe kun je de omgeving betrekken in het bedenken van oplossingen?
- 1.63. Wat kunnen/mogen instellingen aan cross-sectorale voorzieningen aanbieden (bijv. samen met de vervoerssector) zodat zorgbehoevenden langer thuis kunnen wonen?
- 1.64. Welke rol kan burgerparticipatie spelen bij het in stand houden van zorgvoorzieningen?

2.4 Good governance en samenlevingsontwikkeling

Veel van de hierboven genoemde onderzoeksvragen worden direct vertaald in vragen over beleid en governance door toe te voegen: en welk beleid is noodzakelijk om deze (negatieve) gevolgen te bestrijden of (positieve) gevolgen te stimuleren of te realiseren? Behalve dat het beleid aan moet sluiten bij ontwikkelingen in het veld, is het in krimpsituaties ook erg belangrijk om een goede samenwerking tussen alle partijen tot stand te brengen.

Bij good governance en samenlevingsontwikkeling gaat het in wezen om een nieuwe rolverdeling tussen overheden, burgers, ondernemers en kennisinstellingen en de daardoor noodzakelijke nieuwe competenties bij al deze spelers. Essentieel is een gemeenschappelijk leer- en veranderingsproces van de grond te krijgen. Goede communicatie is dus welbeschouwd geen kwestie van 'communiceren met bewoners', maar van het bouwen van een robuust en continu denk-, werk- en leerproces, waarin alle partijen –overheden, maatschappelijke organisaties, ondernemers en burgers– zich gemeenschappelijk en doorlopend actief opstellen.

- 1.65. Op welke wijze moet de rolverdeling tussen overheid, burgers, maatschappelijk middenveld en bedrijven veranderen om beleid te formuleren en uit te voeren om met de gevolgen van krimp om te gaan?
- 1.66. Wat zijn mogelijke nieuwe coalities van ondernemers en bestuurders van maatschappelijke organisaties, en hoe kunnen zij strategische lijnen ontwikkelen m.b.t. het omgaan met door bevolkingstransformatie en –daling veroorzaakte veranderingen?
- 1.67. Hoe kan een doorlopend leerproces en een continue werkrelatie tussen de maatschappelijke spelers tot stand gebracht worden?
- 1.68. Wat zijn de voor- en nadelen van intergemeentelijke samenwerking bij krimpbeleid? Hoe voorkom je free-ridergedrag? In hoeverre wordt er over (bestuurlijke) grenzen heengekeken met betrekking tot voorzieningen, bouwen, enzovoort? Wat is de rol van provincies? Wat zijn de resultaten van regionale experimenten met nieuwe vormen van samenwerking? Wat kunnen we leren uit 'best practices' én 'worst practices' van nieuwe vormen van governance in andere krimpregio's in Nederland en daarbuiten?
- 1.69. In de Interbestuurlijke Voortgangsrapportage Bevolkingsdaling (2011) is de primaire verantwoordelijkheid voor de aanpak van krimp bij (samenwerkende) gemeenten neergelegd, waarbij ook een actieve rol van maatschappelijke organisaties, bedrijfsleven en actieve burgers wordt verwacht. Hoe activeer je deze burgers om lokale initiatieven op te pakken? Hoe creëer je een actieve samenleving waarin burgers niet meer louter consument zijn, maar ook medeproducent? Hoe betrek je het bedrijfsleven? Hoe communiceer je dit? Hoe kunnen burgers betrokken worden? Wat is de invloed van het onderscheid tussen blijvers en nieuwkomers in deze betrokkenheid? En beschikken lokale bestuurders over genoeg kennis en kunde om met complexe vraagstukken als (gevolgen van) krimp om te gaan?
- 1.70. Hangt de sociale vitaliteit van dorpen (het organisatievermogen van bewoners om hun eigen wensen op het terrein van wonen, mobiliteit, interactie, et cetera) samen met het type inwoners van die dorpen? In hoeverre wordt deze sociale vitaliteit beïnvloed door 'kwalitatieve' krimp, brain drain en/of selectieve uitmigratie? Hoe kunnen lokale overheden deze sociale vitaliteit positief beïnvloeden?

3 GEBRUIKTE BRONNEN

Beemer, F., R. in 't Veld, M. van Vliet & M. Zunderdorp (2011), Kennis voor krimp: naar een strategische kennisagenda. Berenschot.

Dijkstal, H.F. & J. H. Mans (2009), Krimp als structureel probleem. Rapportage Topteam Krimp voor Groningen.

Gardenier, J.D., M. Nanninga, H. van Rijn & A. Weijer (2011), Leven in de leegte. Leefbaarheid in Noord-Groningen anno 2010. Onderdeel van het project Bedreigd Bestaan. CAB: Groningen.

Haartsen, T. & V. Venhorst (2010), Planning for decline: anticipating on population decline in The Netherlands. Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie 101(2), pp. 218-227.

Krimpen met kwaliteit: interbestuurlijk actieplan bevolkingsdaling' geeft het Rijk samen met het IPO en VNG.

Interbestuurlijke Voorgangsrapportage Bevolkingsdaling (2011), Rijk VNG IPO.

Leidelmeijer, K., G. Marlet, F. van Rossum, C. van Woerkens & R. Schulenberg (2011), Leefbaarheid in krimpgebieden. Een verkenning van de relatie tussen bevolkingskrimp en leefbaarheid. RIGO Research & Atlas voor Gemeenten: Amsterdam.

McCann, P. (2009), Spatial Transformation Change, presentatie bij symposium 'Het platteland in ontwikkeling. Krimp: vloek of zegen?', CAB en Openluchtmuseum Het Hoogeland Warffum.

Melis, K. (lopend onderzoek), Een bedreigd bestaan in Noord-Groningen? De percepties van lokale actoren over leefbaarheid en regionale identiteit: een casestudie Noord-Groningen in de tweede helft van de twintigste eeuw. Faculteit Letteren/RUG: Groningen.

Plattelandsparlement: <http://plattelandsparlement.nl/wp-content/uploads/2011/10/Adviezen-PlattelandParlement-def.pdf>.

Provincie Drenthe (2010), Van groei naar bloei. Inspelen op de gevolgen van bevolkingsdaling. 'Analyse Knelpunten wet- en regelgeving onderwijs en krimp.

Provincie Fryslân (2010), Krimp en Groei.- Demografyske feroaring yn de provinsje Fryslân (januari 2010).

Provincie Groningen (2010), Provinciaal Actieplan Bevolkingsdaling (2011-2013).

Raad voor Volksgezondheid en Zorg (RVZ) (2011), Preventie van welvaartsziekten.

SER (2011), Bevolkingskrimp benoemen en benutten.

Stuurgroep Wonen en Voorzieningen Eemsdelta (2011, concept), Wonen en leven in de Eemsdelta, Regio atlas bevolkingsontwikkeling, wonen, voorzieningen en leefbaarheid.

Van Dalen, H.P. & K. Henkens (2011), Who fears and who welcomes population decline? Demographic Research 25, pp. 437-464.

Van Dam, K.I.M., L.J.G. van Wissen, G. de Roo, J. van Dijk, D. Strijker & J.J. Veenstra (2009), Quick Scan. Regionale bevolkingskrimp en de stad Groningen. FRW/RUG: Groningen.

Verweij, A. & F. van der Lucht (2011), Gezondheid in krimpregio's. RIVM.

Verwest, F. (2011), Demographic decline and local government strategies. A study of policy change in the Netherlands. Eburon: Delft/Zutphen.

RIGO rapport 'Groeï en krimp in het Noorden'(2010).

"De koning te rijk op Ganzedijk" (KAW architecten, 2008).

Kennisagenda Krimp
Coördinatie dr. Tialda Haartsen, RUG-FRW
t.haartsen@rug.nl

WWW.KENNISNETWERKKRIMP.NL